

Feminist biyoetik, geleneksel biyoetiğe karşı!

Prof. Dr. Nüket ÖRNEK BÜKEN • Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etiği ABD Başkanı
HÜ Biyoetik Merkezi Müdürü • HÜKSAM- HÜ Kadın Araştırmaları Merkezi- Müdür Yardımcısı

Biyoetik konularına feminist perspektiften bakmak; cinsiyetle ilişkili savunmasızlığı ve özellikle de kadınların ve kız çocuklarının özel savunmasızlıklarını görmek ve bunun küreselleşmiş dünyanın öncelikleri arasında her zaman yer almış olduğunu idrak etmek ile başlar. Kadın ve kız çocuklarına biyotıp alanında her zaman özel ilgi gösterilmiştir. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı konular, kadınların savunmasızlığının ekonomik, sosyokültürel, politik ve eğitsel, pek çok farklı etkene maruziyetine neden olmaktadır. Bir feminist biyoetik, ahlaki analizin kadınların örselenebilirliğine ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dikkat etmesi gerektirdiğini kabul eder.

“ Biyoetiğin ilgi alanlarına yakından baktığımızda (yaşamın başı konuları, abortus, cinsiyet seçimi, organ aktarımları, insan üzerinde araştırmalar, örselenebilir gruplar...) her bir konunun kadın bakış açısıyla ve feminist perspektifle değerlendirilmesi gereği daha açık olarak karşımıza çıkar.

B iyoetikte feminist yaklaşım, toplumsal cinsiyet kavramının sağlık alanında oynadığı rolün vurgulanmasını gerektirir. Tıp ve bilim dünyasında kişinin kadınlığa veya erkeklığe, kadınlık ve erkeklik durumlarına ait kişisel düşünce ve davranışları, profesyonel yaşamında yapıp etmelerini, eylemlerini belirler mi? Eşitlik temelli bakış önemini korurken, toplumsal cinsiyetin bir güç, prestij, statü ve sistemi etkileyen kişisel değerler üzerinden, hastane, koruyucu/bakım organizasyonu, hospiz, hekim muayenehanesi, tıp kurumu ve araştırma enstitülerinin yapı ve sistemlerini nasıl etkilediği de önemlidir. Bu soruları cevaplamak için feministler değişik etik yaklaşımlar geliştirmişlerdir ki bunlardan ikisi özellikle önemlidir: Bakım/koruma-odaklı etik yaklaşım ya da güç-odaklı etik yaklaşımlar...

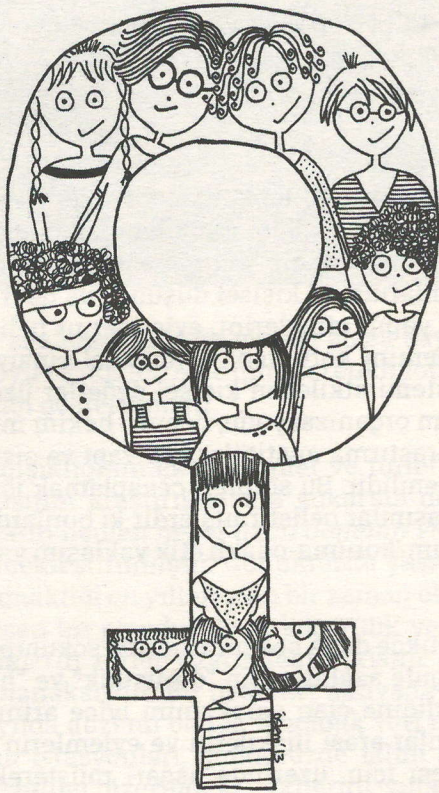
Günümüzde insanlar gittikçe daha çok birbirlerine sokulup yaklaşmakta ve kaynaklar gitgide azaldığı için “dürüstlük” ve “hakkaniyet” zemininde bir işbirliğine olan gereksinim iyice artmaktadır. İşte bu nedenlerle, insanlar arası ilişkilerin ve eylemlerin küresel ölçekte gerçekleşebilmesi için, üzerinde asgari müştereklerinde anlaşabileceğimiz, uzlaşabileceğimiz bir normatif zemin kurmak zorundayız. Bunun için de Etik ve Biyoetik alanının yardımına/alan bilgisine gereksinimimiz var. Çünkü iyi bir yaşamın var olabilme koşulları üzerinde bir uzlaşma sağlama bakımından, gerekli savları üretme görevi Biyoetik için de yaratılmış olmaktadır. Biyoetiğin bu görevi yerine getirmesinin önkoşulu ise; öteki kültürlerle benimsenmiş, saygı gören ve uygulamada kabul gören normların ve değerlerin iyi bilinmesi, giderek bunların o kültürlerde gerek pratiği gerekse genelde eylemleri yönlendirici ve düzenleyici işlevlerini eleştirel bir gözle sorunlaştırıp bunların nereye kadar evrensel ölçekte geçerlilik taşıyabileceğini belirlemektir.

Biyoetiğin çalışma konularına “feminizm” penceresinden bakıldığında, cinsiyet kör tıp kurumu ile birlikte en az onun kadar cinsiyet kör etik alanıyla karşılaşırız. Biyoetiğin ilgi alanlarına yakından baktığımızda (yaşamın başı konuları, abortus, cinsiyet seçimi, organ aktarımları, insan üzerinde araştırmalar, örselenebilir gruplar...) her bir konunun kadın bakış açısıyla ve feminist perspektifle

değerlendirilmesi gereği daha açık olarak karşımıza çıkar.

Feminizm herkes içindir

"Feminizm Herkes İçindir" kitabıyla Bell Hooks feminizmi herkes açısından anlaşılabilir kılan bir dil ve üslup kullanarak, kavram hakkındaki önyargıları ve yanlış inanışları gidermeye çalışır. Feminizmi eğer gereğince anlaşılır ise, her birimizin hayatını değiştirecek olan sihirli bir değnek olarak tanımlar. Bell Hooks'un söylediği gibi *"feminist politika baskıyı sona erdirmeyi, olduğumuz gibi, barış ve adalet içinde yaşamamızı"* hedefliyorsa, gerçekten de herkes için olmalıdır.

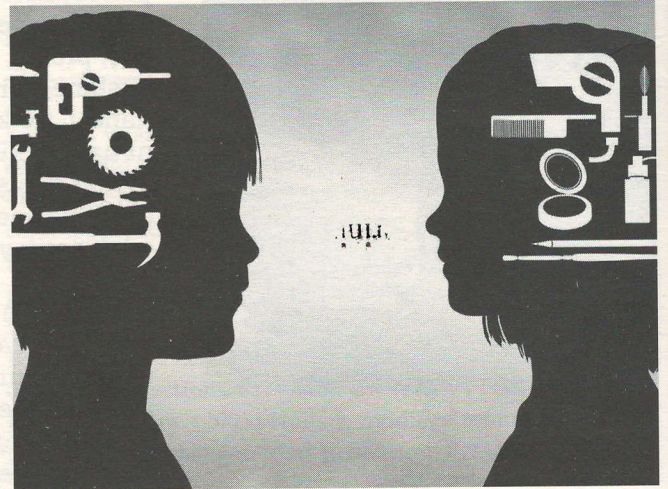
Hooks kitabında apaçık ifade eder: *"...erkek ya da kadın, hepimiz doğduğumuz andan itibaren cinsiyetçi düşünce ve eylemi kabul etmek üzere sosyalleştirildik. Bunun bir sonucu olarak, kadınlar da en az erkekler kadar cinsiyetçi olabilirler. Bu, erkek egemenliğini meşrulaştırmaz ve haklılaştırmaz, fakat feminist düşünürlerin, hareketin basitçe erkek karşıtlığından ibaret olduğunu varsaymaları naif ve yanlış olur anlamına gelir. Kurumsallaşmış cinsiyetçiliği adlandırmanın diğer bir yolu olan ataerkiyi sona erdirmek için kafalarımızı ve yüreklerimizi değiştirmedikçe, cinsiyetçi düşünceyi kovup yerine feminist düşünce ve eylemi getirmedikçe, cinsiyetçiliği devam ettirdiğimizi fark etmemiz gerekir."*

Evet, kadın ve erkekler biyopsikososyolojik olarak

birbirine benzemese ve hatta her zaman eşit olmasa bile, kimsenin kimseye hükmetmediği, ilişkilerimizi şekillendiren yaşam felsefesinin "müştereklik esası" üzerine inşa edildiği bir dünyada yaşamak Hooks'un ifade ettiği biçimiyle kendimiz olabildiğimiz bir dünyada, bir barış ve olanaklar dünyasında yaşamak gerçekten harika olmaz mı? Ancak elbette feminist devrim bunu tek başına yapamaz; ırkçılığı, sınıfsal elitizmi, emperyalizmi de sona erdirmemiz gerekir. Fakat feminizm, kendini gerçekleştirmiş kadın ve erkekler olarak özlenen toplumu yaratılabilmemizi mümkün kılacak, özgürlük ve adalet hayallerimizi gerçekleştirebileceğimiz, hepimizin "eşit yaratıldığı" gerçeğini yaşayabileceğimiz bir toplumda birlikte yaşayabilmemizi sağlayabilecek potansiyeli kendinde taşıyor olabilir tıpkı biyoetik gibi...

Geleneksel etiğe karşılık feminist etik

Seksenli yıllarda, feminist felsefeyi izleyerek gelişen feminist etik, o güne kadar yalnızca erkekleri göz önünde bulundurmuş olan ve kadınları küçümseyen geleneksel etiğe yönelttiği yoğun bir eleştirinin ardından ortaya çıktı ve bu yeni etik, bütün etik anlayışların, akım ve kuramların karşısında yerini aldı.

Hemen ve öncelikle söyleyelim ki ahlak felsefecisi kadınların görevi, tek yanlı bir erkek etiğine karşı aynen onun gibi tek yanlı, kadını odağına koymuş bir etik anlayışın cinse özgü bir etiğin propaganda-sını yapmak değildir. Kadınların etik düşüncelerinin yöneldiği ağırlıklı noktaları, "modernin ahlak felsefesi" tartışması içine çekmek ve önyargıları argümanlar düzleminde yıkmaya çalışarak, bir yandan kadını ahlaki nesne olarak gören geleneksel yanılgıları gidermek, öte yandan da, erkek egemen etik ilkeler arasındaki hiyerarşik anlayışı düzeltmek olmalıdır.

Geleneksel etikte kadın imajının erkek egemen bakışla çarpıtılması, çoğu büyük filozofun erkeklerin her bakımdan kadınlardan daha üstün olduğu gö-

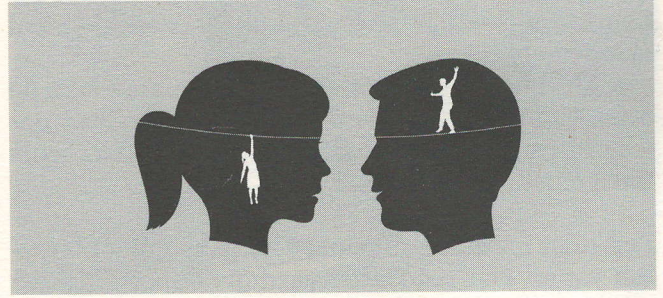
rüşüyle ilintilendirilebilir. Bu yaklaşımla hem fiziksel hem de zihinsel yetenekleri yönünden kadınlar erkeklerin gerisindedir. Davranışlarının merkezine akıllı koymuş olan erkek, bir akıl varlığı olarak rasyonel ilkeler yardımıyla dünyadaki her ilişkiye el atar, rasyonelliği dünyaya egemen kılar, bilim ve teknik sayesinde Bacon'un "bilgi iktidardır" özdeyişi doğrultusunda var olan üzerinde güç ve iktidarın egemenliğini elde etmeye çalışır. Buna karşılık kadının tepeden tırnağa duygu varlığıdır ve erkeğe göre çok az sahip olduğu anlık-güçlerini, zayıf aklını, bedensel-maddi ihtiyaçların giderilmesi doğrultusunda yoğunlaştırır. Doğal donanımı yüzünden hakiki insan olma basamaklarını tırmanabilecek durumda değildir. Dolayısıyla da insan olarak benimsenmek istiyorsa, erkek aklının diktelerine boyun eğmeyi bilmelidir.

Ama iş kadınların pratik yeteneklerine gelince, evin çekilip çevrilmesi, çocukların yetiştirilmesi konusunda kadınların âdeta biçilmiş kaftan olduklarını düşünen ahlak filozofları, kadınlara kuramsal alanda atfettiklerinden çok daha fazla yetenek atfederler. Kadınlar erdemlilik ve ahlakilik bakımından her türlü övgüye layık görülmeyle kalmayıp, sabırları ve dindarlıkları ile de takdir edilirler. Kadınların bu ahlaki niteliklerinin kabul edilmesi durumu, dikkat edilirse kendi çıkar ve iyilikleri her şeyin önünde gelen erkeğin otoritesi karşısında bir itaat anlamına gelen özellikleri barındırmaktadır. Çünkü erkek kadından daha güçlü bir bedene ve akla, yani zihinsel güçlere bağlı olmakla kalmamakta, kadından daha kuvvetli bir iradesi olduğu için, bu zayıf cinsin meşru hâkimi olma hakkını da elinde tutmaktadır. Özerk ve bağımsız olabilme yeteneğinden yoksun kadın; etik, pratik, siyasal özgürlüklerle inşa edilmiş alanı, erkeğe terk etmelidir.

Kadın bu kendi oluşturmadığı normlara boyun eğmek zorunda bırakılır. "Erkeğin mutluluğunun adı 'istiyorum'dur. Kadının mutluluğu ise o (erkek) 'istiyor'dur". (Nietzsche, Böyle Buyurdu Zerdüş, İhtiyar ve Genç Kadınlar Üzerine).

Avrupa felsefesine kadın perspektifinden şöyle bir geri dönüp baktığımızda, erkeğin bilgisini yönlendiren ilgi ve çıkarların "genel olanı, genel adına" yansıtmayı amaçladığını görürüz. Diğer taraftan yaşadığımız ampirik dünya, salt zihinsel bir kurgunun ürünü olan mantıklı yasalarla yapılaşmış bir dünya karşısında, gittikçe daha da değersizleştirilmiş ve somut yaşam dünyasının çok renkliliği ve çeşitliliği, onu sistemin yani soyut ve genel olanın birliği içine zorla yerleştirmeye çalışan genelleştirme ilkesine boyun eğmiştir. Somut, ampirik-maddi olan her şeyi bastırıp egemenliği altına alan "logos"un, bu özel ve somut olanın dünyasında yol açtığı yıkımlar zamanla göz ardı edilemez bir hale gelmiştir. Bu yıkımlar doğal yaşama alanının yok edilmesinden tutun da, insan doğasına karşı takınılan düşmanca tutumlara kadar uzanır.

İşte bu noktada geleceğin kadın ahlak felsefecilerine/filozoflarına önemli görevler düşmektedir. Kadınlar, kendilerine atfedilen toplumsal rollerden ötürü, genel olan ile değil de somut, özel, tek olanla uğraşmak durumunda kaldıklarından ve "logos/bilgi" denilen genel aklın yolları kadınlara kapalı tutulduğundan, erkeklerin kendilerine sunduğu genel'i bu genel adına değil, özel (tek) adına düşünebilmeli ve bunu eylemleriyle gerçekleştirebilmelidirler. Kadınlar özelle geneli gerek kuramsal gerekse pratik düzlemde birbiriyle ilintili hale getirebilirlerse, bugün bizi köşeye sıkıştırmış olan pek çok konunun çözümünde yol alınabilir.

Sadece insanlığın sürüp gitmesini sağlamakla yetinmeyip, gelecekteki kuşaklara da asgari bir yaşam kalitesi sunacaksa, kadınların ve erkeklerin ortak rasyonelliklerinin yapısına dayanarak, yargı güçlerini çok daha etkin biçimde harekete geçirmeleri önemlidir. Erkekler sadece genel olanı önemsemekten vazgeçip, o somut ve özel olana da önem atfetmeyi öğrenmeli, özeli, teki kendi adına takdir edip değerlendirmeyi bilmelidir.

Cevaplanması gereken sorular

1. 1. 1.

Kadınlara özgü bir etik anlayışı çerçevesinde mevcut erkek önyargılarını ayıklamak için, bazı soruların açıklığa kavuşması gerekmektedir;

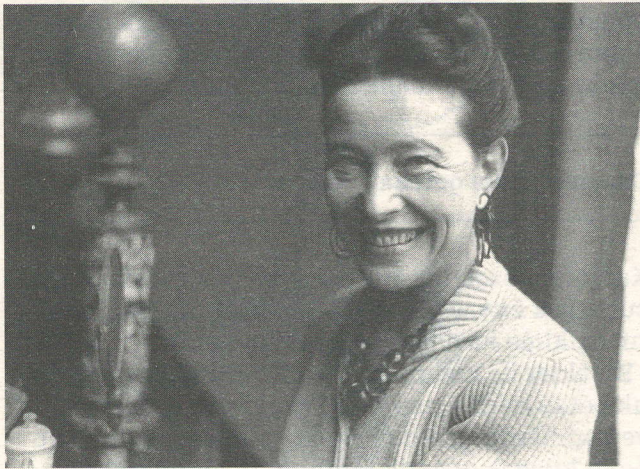
- Erkekler ile kadınlar arasında (örneğin saldırganlık potansiyeli açısından) erkeklerin egemenliğini ve kadınların geri düzlemde kalmalarını ahlaken haklı kılacak genetik farklılıklar var mıdır?
- Doğa (insanın biyolojik ve genetik donanımı) davranışa ne gibi etkiler yapar? Kadın ve erkeği cinsine özgü davranışlar yapmaya zorlayan, doğuştan davranış kalıpları mevcut mudur?
- Toplumsal rollerin belirleyiciliklerine ne ölçüde ağırlık tanımak gerekir? Ataerkil yapılar sadece kadınların değil erkeklerin de at oynatma sahalarını nereye kadar daraltmaktadır?
- Erkeklerin, kognitif düzlemde bilgi olarak tereddütsüz kabul ettikleri, kadının kendileriyle eşit ve eşit haklar sahibi olduğu düşüncesine, duygusal düzlemde gösterdikleri tepkiyi nasıl açıklayabilir, bunu nasıl ortadan kaldırabiliriz?

Son zamanlarda feminist tarafın psikolojik, sosyolojik, etnolojik, hukuksal, tıbbi açılardan olduğu kadar bilim tarihi, edebiyat ve felsefi açılardan da

tartışmaya açtığı bu genel soruların dar anlamda ahlak felsefesi sorularıyla da tamamlanması gerekmektedir:

- Bilgi edinme süreci nasıl yol alır? Bu süreçte duyumlarla algılama, anlık, akıl, akıl yürütme biçimindeki bilgi edinme yetileri, hangi rolleri üstlenir? Hangi rasyonellik ölçütleri objektif geçerli olma durumundadır?
- Logosentrizm dediğimiz akıl-merkezci görüş, nereden kaynaklanmaktadır? Meşruluğunu neye borçludur?
- Bundan böyle tahakküm ve boyunduruk altına alma modellerine göre düzenlenmemiş, adalet anlayışını dürüstlük ile eşanlamlı kılan bir kişilik geliştirmeye elverişli "alternatif ahlaki özerklik" nasıl elde edilebilir?
- İnsan olmanın anlamını hem kadın olarak hem de erkek olarak eşit ölçülerde tanımlayan ve bu anlamı zedelemeyen bir "cinsler üstü kimlik" kavrayışı nasıl oluşturulabilir?

Feminist bir etik konusunda ilk çalışmalara öncülük yapan kişi 1940'larda yazdığı "*İkinci Cins*" kitabıyla Simone De Beauvoir olmuştur. Daha sonra 80'li yıllarda Amerika'da Carol Gilligan ve Fransa'da Luce Irigaray kadın ahlakı konusunda yaptıkları çalışmalarla konunun özüne ilişkin saptamalarda bulunmuşlar ve feminist ahlak yaklaşımındaki temel tartışmaları başlatmışlardır.

Simone De Beauvoir

Beauvoir'ın *İkinci Cins* kitabı daha sonra ortalığı ayağa kaldıran sloganı içermektedir: *Kadın doğulmaz kadın olunur...* Ona göre dişi kimliği doğada temellenmiş bir şey olmayıp, tarihsel süreç içerisinde öğrenilmiş ve statü olarak belirlenmiştir. Oldum olası "öteki" olarak belirlenmiştir; özerk özne olarak mutlak olanı, öz olanı temsil eden erkeğin tam karşısında duran, onun zıddı olan kadın, erkek için sadece nesnedir.

Çoğu feminist kuramcı kadının geleneksel toplumsal rolüne ve uğraşına karşı eleştireldir ve mevcut durumun saygı duyulacak bir durum olmadığını belirtir. Bu nedenle toplumsal yapıyı ve kurumları yeniden yapılandırmadıkça kadının durumunda ger-

çek bir değişme olamayacağını savunur. Simone de Beauvoir, kadının sistematik bir şekilde erkeğe bağımlı kılınarak nasıl ikincil hale getirildiğini açıklarken, kadınların kamusal alandan dışlanmalarının ve ev hayatına yönelik sosyalleştirilmelerinin onları kütükleştirdiğini, sakatlaştırdığını ve eksik bıraktığını anlatmaya çalışır. Günümüzde birçok feminist kuramcı eksik ve kütük veya sakatlaştırılmış kadın görüşünü paylaşmasa da Beauvoir'ın iddiasının bazı haklı yanları olduğunu kabul eder. Kadınlar uzun süredir erkeklerle aynı politik ve ekonomik haklara sahip olmalarına karşın birçok alanda kadın statüsü erkeğe bağımlılığını sürdürmektedir. Bazı feminist kuramcılar ise geleneksel kadın rolü ile bu rolün toplumsal hayatta üstlendiği işlerin bir değeri olduğunu ve bundan dolayı onlara saygı duyulması gerektiğini savunur. Bu bağlamda kadının durumuna yönelik iki görüş ortaya çıkar:

1. Kadınlar ev hayatına hapsedilip kamusal alandan uzaklaştırılarak gelişimleri engelleniyor ve kütük bırakılıyor veya sakatlaştırılıyor. Bu durum onların bireysel özerkliklerini zedeliyor.
2. Geleneksel kadının evdeki rolü de önemlidir ve kadının evdeki rolü onun özerkliğini elinden almaz.

Aslında kadının sosyalleşme süreci ve deneyimleri erkeğinkinden farklı olduğundan iki cinsiyetin akıl yürütmelerinin de farklı olduğu olgusuna varılması şaşırtıcı olmasa gerektir.

Kadınların ahlaki yargıları erkeklerden farklı mıdır?

.....

Carol Gilligan'ın ahlaki gelişim konusundaki deneysel çalışmaları (1982) kadınların ahlaki yargı deneyimlerinin erkeklerinkinden tipik olarak farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Erkekler ahlaki sorunlara hak (right) perspektifinden bakarken kadınlar koruyucu/bakım (care) perspektiften bakmaktadırlar. Gilligan'ın koruyucu etik yaklaşımını öylesine yaygın kabul görmüştür ki, birçokları tarafından bağımsız bir "feminist etik" yaklaşım olarak nitelendirilmiştir. Ne var ki, bu yaygın kabule rağmen bazı feminist eleştirmenler koruyucu/bakım etiğini bağımsız bir etik kuramı olarak kabul etmezler.

Carol Gilligan "*Öteki Ses*" (1982) adlı kitabında, geleneksel ahlaka içkin o androsentrik (erkek merkezci) anlayışa şiddetle karşı çıkar. Dişiyi erkek karşısında dezavantajlı duruma sürükleyen etmenlerin, ne biyolojik ne de genetik özellikli olmadığını belirtirken, genç erkeklerin ve kızların gelişme süreçlerinin değişik ve farklı değerlendirilmesinin, kadının erkek karşısında ondan daha geride olduğunu anlayışıyla sonuçlandığını ileri sürer. Gilligan özellikle gelişim psikoloğu Lawrence Kohlberg'in gö-

rüşlerine eleştirel bir değerlendirme ile karşı çıkar.

Feminist etiğin başlıca konularından biri *kadın ve erkeğin ahlaki gelişim süreçlerinin analizidir*. Bu konuda literatürde Gilligan-Kohlberg tartışması olarak geçen ve kadınlarla erkeklerin ahlaksal gelişimlerinin farklı olup olmadığı üzerine yürütülen tartışma oldukça öğretici olmuştur. Gelişim psikoloğu olan Lawrence Kohlberg, ampirik gözlemleri sonucunda ahlaki bilincin gelişiminde 6 temel basamak olduğunu ve en üst basamağın evrensel bir adaleti temsil eden özerk vicdanın basamağı olduğunu söyler. Post-konvansiyonel ahlak dediği, geleneksel ahlaktan sonra ulaşılan bu basamak, ancak çok az kişinin (elbette erkekler arasından) ulaşabildiği bir düzeyi temsil eder.

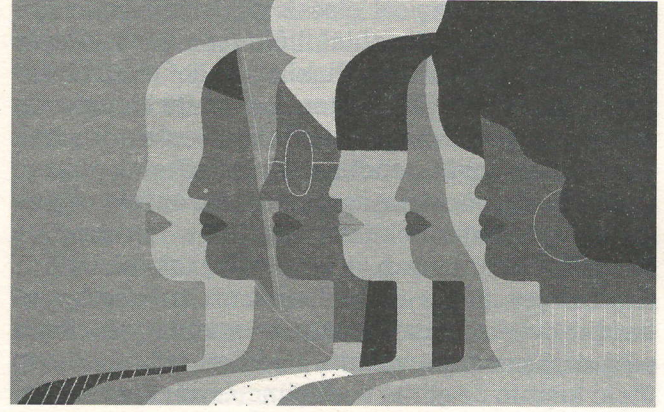
Kadınlar ise geleneksel ahlakın 3. basamağından öteye zaten tırmanamazlar. Bu basamakta da altın kural ilkesiyle ilintilenmiş bir etik, toplumsal statüye endeksli rollerin etiği, kişinin bütün eylem ve davranışlarını belirlemektedir. Geleneksel ahlakın 3. dönemi, bağlılık / kişiler arası uyum / bizlik şeklinde özetlenebilir ve karşılıklı kişiler arası beklentiler davranışlara yön verir. Birey kendisini diğer insanların yerine koyarak onların beklentilerine uygun davranır. Kurallara uyma ve iyi insan olmak "Altın Kural"dır. İyi bir vatandaş askere gitmeli ve vergi ödemelidir. İyi olmak, kurallara uymak, başkalarıyla ilgilenmek, dürüst ve güvenilir olmak söz konusudur. Birey; kendisinden beklenen roller/davranışları gerçekleştirdiği takdirde "İyi" olacağını düşünür. Birey "İyi anne", "İyi baba", "İyi çocuk" olma özelliklerine uymalıdır. Başkalarının görüşü ve toplumsal/sosyal kabulü önemlidir. Başkalarına karşı düşünceli davranarak aynı şeyi onlardan da bekler. Çevresinden onay almak ve takdir edilmek ister. En temel güdü "grup tarafından kabul edilmek"tir.

Gilligan ise, Kohlberg'in yalnızca erkeklerin gelişimini incelediğini belirtmekte ve bu tek yanlı yaklaşımı genelleştirerek kadınları da kapsar biçimde dile getirmesini eleştirmektedir. Gilligan (In a Different Voice, 1982), etik ile ilgili araştırmasında, vakaların etik açısından değerlendirilmesinde kadın ve erkek farklılığını ortaya koyar. Bu çalışmada;

- Genç kız ve kadınların ahlaki sorunlarının çözümünde olaya (vakaya) yönelik bakmaya eğilimli oldukları, erkeklerin ise vakanın biricikliğine bakmaksızın bazı genellemelere dayanarak yaklaşım da bulundukları,
- Erkeklerin ahlak anlayışını adalet, başarı ve eşitlik olarak tanımladıkları, kadınların ise koruyucu/bakım temelli bir yaklaşım çerçevesinde zarardan korunmaya yönelik bir tanımlamaya eğilimli oldukları görülmektedir.

Gilligan kitabında kadın ve erkeklerin yargılarında dikkatini çeken farklılığı ortaya koyabilmek için *Çehov'un Vişne Bahçesi* oyunundan bir bölüm seçer. Kapitalist bir girişimci olan Lopahin (sonradan görme bir köylü-girişimcidir), kâr getirecek bir

yazlık site yapmak için vişne bahçesini yok etmek istemektedir. Bahçenin sahibi Madam Ranevskaya bunu reddeder (kendisi tükenmekte olan aristokratların sonucusudur), çünkü bahçeye bağlıdır ve Lopahin'in insan kaderinin doğayı geliştirmek olduğu yolundaki emperyalist felsefesini kabul etmez. Gilligan, bu bölümü erkek ve kadınların ahlaki düşüncülerinin farklılığı tezini ortaya koymak için kullanır.

Gerçekte, Gilligan'ın yönetimindeki pek çok çalışma, kadınların ahlaki düşüncülerinin "*rekabet halinde haklar değil çatışan sorumlulukların*" farkında olduklarını gösterdiğine işaret eder. Böyle bir algılama formel (biçimsel) ve soyut olmak yerine bağlamsal ve hikâyeci bir düşünme tarzını getirir. Gilligan, kadınların "sorumluluk ahlakı" algısını, erkeklerin "bağlantılar yerine ayrılığı vurgulayan" ve "birincil olarak ilişkiyi almak yerine bireye önem veren" hak algısının karşısına koyar. Gilligan bir kadının tipik tepkisini çözümlerken, kadının "ahlakın ve hayatın korunmasını, bağlantıların korunması şartına" bağlı gördüğünü ifade eder.

Kadın ve erkeklerin ahlaki sorunlara yaklaşımlarındaki farklılık aslında hayatın erken bir döneminde belirginleşmektedir. Gilligan, Jane Lever ve Jean Piaget'in erken çocukluk oyunlarında kızların soyut kurallar koyma eğilimlerinin daha az olduğunu ve içlerinden geldiği gibi oynayıp konuşmakta daha yetenekli olduklarını gösteren çalışmalardan da alıntılar yapar. Kızlar, gerçekliğin sızmalarına karşı daha hoşgörülü, oyundaki beklenmedik durumlara karşı daha uzlaşmacı, yeniliklere daha açık ve soyut kurallar ile daha az ilgilidirler. Kurallar üzerinde çekişmekten önce oyunu bitirmeyi tercih ederler. Kızlar münakaşaları çözmek için kurallar dizgesini ince ince oluşturmak yerine, ilişkilerin devamı için oyunun sürekliliğine boyun eğmeyi tercih ederler. Kadınların yaklaşımı "bakım" kavramından temellenmektedir ve kadınlar bu yaklaşımdan yola çıkarak vakalarda zarar vermeyi önlemek amacıyla ayrıntılara odaklanmaktadırlar.

Erkeklerin düşünce biçiminin kökeninde ise adalet kavramı ve genellemelere dayalı bir etik çözümleme ahlaki yargılarında egemen rol oynamaktadır. Bu genellemeci yaklaşım ise ahlaki sorunların çö-

zümünde olayların biricikliğine bakmadığından tüm vakaların farklı niteliklerini göz ardı etmektedir.

Gilligan, Kohlberg'in erkekteki "adillik anlayışı"na karşılık, kadında "koruyucu/bakım anlayışını" ortaya koymuştur, ancak koruyucu/bakım anlayışının adillik anlayışının yerine geçmesi üzerine kullanmaz. Burada üzerinde durulması gereken nokta, kadınların başkalarını düşünme, onların duygularına ortak olma ve başkalarının sorumluluklarını ve bakımlarını kişisel olarak yüklenme yeteneğinin, rasyonelliğin ve ahlakiliğin (somut ilişkilerde ortaya çıkan ve yine bu ilişkileri hedef alan) bir biçimini temsil ettiğini göstermesidir. Bu biçimin ise erkeklerin kazanmaya çalıştıkları, iradelerini, hak ve adaletin soyut-genel ilkelerine göre oluşturma yeteneğinden ne daha aşağı, ne daha az "olgun", ne de daha az değerli olmadığı kesindir. Yani bugüne kadar kadınların zaafı ve yetersizliği olarak anlaşıla gelen şey, ahlak alanında onların asıl güçlü yanlarıdır. Eylem ve davranışlarda, yargılarında, tıpkı somut yaşama dünyasının ilişkileri gibi, muhatap öteki kişinin de görüş ve düşüncelerini hesaba katma yeteneğidir bu.

Feminist etik ile beraber geleneksel etiğin kadınların ahlaki deneyimlerini dikkate almayan, yerine göre onu değersizleştiren yönleri yeniden düzenlenmiş ve farklı bir anlayış ortaya koyulmuştur. Alison M. Jaggar (1991), geleneksel felsefenin kadınlarla ilgili olduğu düşünülen olumsuz yönlerini beş madde altında toplayarak oldukça kapsamlı olan konuya bütünlük getirmiştir. Buna göre geleneksel etik;

1. Erkeklerin çıkarlarının ve haklarının kadınların çıkarları ve haklarıyla çeliştiğini göz önüne almaz.
2. Özel alan olarak adlandırılan ve daha çok kadınların pişirip, temizleyip, çocuklara, yaşlılara, hastalara baktıkları alana ilişkin ahlaki sorunları dışlamıştır.
3. Genelde kadınların ahlaki olarak erkekler gibi gelişemediğini söyler.
4. Bağımsızlık, özerklik, zekâ, akıl, kültür, savaş gibi eril niteliklere öncelik tanır, kadınlar konusunda yine kültürel olarak yüklenen bağımlılık, beden, duygu, doğa, barış gibi dişil niteliklere ağırlık verir.
5. Kültürel olarak eril yolları olan kuralların evrensel olabileceğini savunur.

Sonuçta feminist etik, kadınların ihmal edildiği düşünülen alanlara ve sorunlara el atarken, bu alan ve sorunların yalnızca kadın sorunları sınırlılığında tek yanlı algılanmasına neden olmamalıdır. Önerisi, toplumsal cinsiyetin kadın ve erkeğin etik yaklaşımının oluşmasında da belirleyici olduğu analizinden hareketle, kültürel olarak eril ve dişil olarak kodlanan ve parçalanmış değerlerin, hayatın tüm alanlarında, hem erkekler hem de kadınlar tarafından paylaştırılmasıdır. Amaçlanan, özel/kamusal alan ayrımını aşarak, bu alanlar arasında bir ilişki ve yeniden bir işbölümünün oluşturulabilmesidir.

Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün yeniden paylaştırılabilmesi, dolayısıyla daha adil bir paylaşımın ancak böyle mümkün olabileceğinin gösterilmesidir.

Bu anlamı ile feminist etiğin, geleneksel etiği eleştiren ve genişleten ve kadınca olanın yeniden değerlendirilmesini içeren bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Kadınların felsefe içinde yaptıkları bu çalışmaların biyoetik tartışmalar içinde kadın yaklaşımının sesini duyurmasında önemli katkıları olmuştur. Özellikle koruyucu/bakım etiğini vurgulayan çalışmalar bu açıdan çok önemlidir.

Feminist etiğin tıp içindeki ahlaki değer sorunlarının değerlendirilmesinde farklılaşmış uzantısı diyebileceğimiz feminist biyoetik, etik sorunların çözümünde geleneksel biyoetikte kullanılan dört temel ilke çerçevesinde tartışmanın yetersiz olduğunu, bu ilkelerin yanı sıra özellikle tıp uğraşında "bakım/koruma" kavramının oldukça önemli bir eylem ve ilkeye dönüştüğünü öne sürer.

Koruma ve bakım etiğini; kadınların zayıf, edilgen ve ikincil oldukları tarihsel bağlamda düşünmek, onun gerçek anlamını yansıtmaz. Korumayı, kamu/özel, arkadaş/yabancı ayrımı yapmadan düşünmeliyiz. Çünkü koruma; ahlak, siyaset, insan hakları ve daha pek çok ilişkili alanı içeren insan yaşamının merkezî değerlerindendir. Koruma, bireylerin refahıyla ilgilenirken, aynı zamanda adil bir soyutlamayla toplumun refahını da hedefler. Bu durum koruma/bakım eylemi (etiği) ile adil eylem (hak etiği) arasında açık ve net bir çatışma ortaya çıkarabilir. Koruyucu/bakım etiği için korumanın ötsel yapısı ve verili tarihsel bağlamda onun ortaya çıktığı pratik arasında ayrım yapmak, "özerlik" kavramını anlamak için de önemlidir. Kadınların bireysel özerkliğinin erkek egemen kültürde gelişmemesi, aslında hâkim kültürün ürünü ve sorunudur.

"Koruma/bakım etiği" ve "geleneksel / hak etiği" arasındaki sınırlar ve sınır aşımaları

Alman filozofu Immanuel Kant'ın (1724-1804) "görev" düşüncesini çıkış noktası olarak alan etik anlayışı, haklara dayalı etik yaklaşım, aynı zamanda ödev etiği/normatif etik/ deontolojik etik olarak da adlandırılır ve onu oluşturan temel bileşenler şöyle sıralanabilir:

- Genel bir yasa olmasını isteyebileceğin ilkeye göre eylemde bulun.
- İnsanlığı, kendinde ve başkalarında hiçbir zaman bir araç olarak değil, hep bir amaç olarak görecekt biçimde eylemde bulun.
- Özerklik idesine göre eylemde bulun.

Geleneksel Kantçı hak etiği; özerkliği, ahlakın olanaklılığının aşkınsal ön koşulu olarak soyut bir şekilde tanımlar. Böyle görüldüğünde feminist etiğin en temel sorusu olan "Korumada özerklik mümkün müdür?" sorusuna Kantçı etiğin cevabı açıktır. Korumaya duygular, arzular, eğilimler alanına girdiğinden ahlaki değere sahip değildir. Oysaki feminist kuram sadece korumanın değil, tüm yetkin olmayan ödevlerin bir değeri olduğunu iddia ederek, özerklik sorununu yeniden yapılandırmaya çalışır. Bu anlamda özerklik sorunu aslında ahlaki değer sorunudur.

Belirtmek gerekir ki koruyucu/bakım etiğinin temel kavramı olan "koruma", sadece annelik ve arkadaşlık gibi yakın ilişkilerle sınırlı değildir. Koruma geniş anlamıyla kullanıldığında; yabancılara, yardıma ihtiyacı olanları, örselenebilir ve savunmasızları, hayvanları ve doğayı da içerir. Koruma vermek, korumanın tek özelliği de değildir. Koruma alma, dikkat etme, özen gösterme korumanın kapsamına giren eylemlerdir.

Her şeyden önce, koruma eylemi bir değere sahiptir. Bu değer nereden geldiğini belirlemek için neyin koruma neyin koruma olmadığını da belirlemeliyiz. Korumanın genel kapsamında insan yaşamını ve toplumunu korumada ve devam ettirmede diğerlerinin ihtiyaçlarını düşünmeye ve karşılamaya yönelik "rasyonel edimler" yer alır. Koruma, diğerlerinin ilgi ve ihtiyaçlarını eylemin temeli olarak görmektir. Bu bağlamda diğer tüm erdemlerin kaynağı olan en temel erdem olarak kabul edilebilir. Erdemler ve etik sorumluluklar olarak geniş anlamda ele aldığımızda korumanın gerçek değerini kavramış oluruz. Her şeyden önce korumanın kendisinin bir değeri vardır

Koruyucu etiğe ilişkin bu değerlendirme sonrası onu hak ettiğinden ayıran özellikler üzerinde durmakta yarar vardır. Hak etiği ahlaki değerlendirmede insanı ayrı bir birey, koruyucu etik ise ilişkisel veya bağlantılı olarak görür. Bu durum, bu iki yaklaşımın farklı "bireysel özerklik" anlayışına sahip olmasından kaynaklanır. Aşırı bireyci olarak görülen hak etiği ahlaki değerlendirmede özerklik kavramını merkeze koyar. Koruyucu etik ise ahlaki değerlendirmede eyleyenin özerkliğinden çok onun

ilişkilerine ve bağlantılı olduklarının ihtiyaçlarına öncelik verir. Bu iki etik, farklı birey anlayışına sahiptir. Hak etiği insanın ayrı bir birey olmasından başlar ve ahlaki yükümlülüklerimizi anlamada seçim ve istenç kavramlarına vurgu yapar. Buna karşılık koruyucu etik insanın bağlı bir birey olmasından başlar ve diğerlerine karşı yükümlülüğümüzü seçmekten çok fark etmemiz üzerinde durur. Diğer bir deyişle "hak etiği" için "özgürlük" başlangıç noktasıyken, "koruyucu etik" "yükümlülüğü" başlangıç noktası olarak alır. Hak etiğinin genel amacı birinin diğerlerine karşı yükümlülüklerinin kendi bireysel özerkliğini çiğnemenin nasıl ortaya çıkacağını göstermek iken; koruyucu/bakım etiğinin genel amacı, birinin diğerlerine karşı ahlaki yükümlülüklerini çiğnemenin bireysel özerkliğe nasıl ulaşacağını göstermektir. Hak etiğinde, duygular ahlaki yargının evrenselliğini tehdit ettiklerinden ahlaki değerlendirme alanının tamamen dışındadırlar. Duyguların ve hislerin neden olduğu eylemlerin ahlaki değerleri yoktur. Ahlaki eylem "yasadan dolayı" yapılmalı ve böyle yapıp yapılmadığına göre ahlaki değer kazanmalıdır.

Buna karşın koruyucu/bakım etiğinin merkezî kavramı olan "bakım" veya "koruma" kavramı, duygu ve hislere dayanır. Koruyucu etik duyguları ahlaki değerlendirme alanı dışına bırakmak yerine tam tersine onları ahlaki yargı ve eylemin temeli olarak görür.

Özetle, bu iki ahlak kuramı birbirinden şu dört temel noktada ayrılır. Birincisi, hak etiği soyut bir yaklaşım öngörürken, koruyucu etik bağlamsal bir yaklaşım öngörür. İkincisi, hak etiği insanın ayrı bir birey olmasını ahlaki değerlendirme için başlangıç noktası alırken, koruyucu etik insanın bağlantılı bir birey olmasını hareket noktası olarak alır. Üçüncü olarak, hak etiği ahlaki değerlendirmede bazı eşitlik biçimlerine öncelik verirken, koruyucu etik ilişkilerin sürdürülmesine öncelik verir. Dördüncüsü, koruyucu etik ahlaki yargıda duygulara yapıcı rol yüklerken, hak etiği olumsuz rol yükler. Feminist biyoetiğin de amacı, genel kabul gören ve yaygın olarak kullanılan yaklaşımların yerine

geçmek değil, ahlaki davranışı kadın bakış açısının varlığıyla zenginleştirmek ve daha bütünsel bir yaklaşım elde etmektir. Sonuçta kadınlar lehine üretilen kavramların sağlık çalışanlarınca bilinmesi ve göz önünde tutulması daha eşitlikçi, yansız ve de ahlaki olan bir yargıya ulaşmayı sağlayabilecektir.

Feminist biyoetik ve tıp kurumu

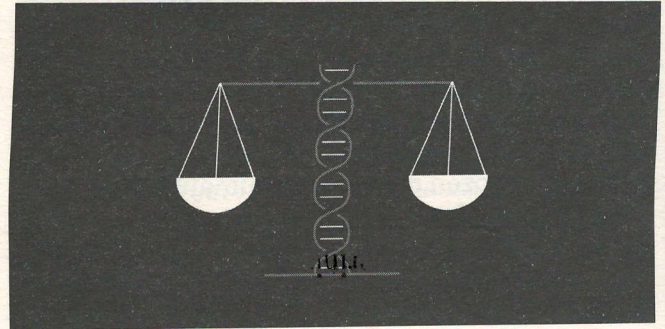
Feminist biyoetik öte yandan tıp kurumunu ve sağlık hizmetlerini de kadın bakış açısıyla yeniden değerlendirir. Tıbbın kendi içinde var olan cinsiyetçi rol dağılımını, tıp aracılığıyla kadın bedeni üzerindeki cinsiyetçi uygulamaları ve kadınların merkezinde bulunduğu toplum sağlığı konularını çözümler. Örneğin tıp tarihi kadınlar yönünden incelendiğinde, tıp biliminin profesyonel anlamda kurumsallaşmasının temelinde kadın şifa vericilerin meslekten dışlanmasının yattığı görülür. Avrupa'da 16. yy.da patlak veren ve "cadı avcılığı" adıyla neredeyse yüzyıl süren, kadın şifa vericilerin tıptan uzaklaştırılması, kadına yönelik hem ayrımcılığın hem de şiddetin tarihteki çarpıcı örneklerindendir. Ülkemiz tarihinde de, bu biçimde şiddetle değil ama yasalar yoluyla, yıllar boyunca şifa verici olmuş kadınlar, uzun bir süre tıp kurumundan dışlanmışlardır. 19. yüzyılda gelenekçi hekimlik uygulamalarının yasa dışı sayılmasıyla tıptan uzaklaştırılan kadınlar, ancak 1922'de tıp okulunun kuruluşundan yüzyıl sonra tıp öğrenimi görmeye hak kazanmıştır. Genel olarak 19.yy. eşit haklar mücadelesinin gerçekleştiği atmosfer sayesinde kadınlar tıp alanına yeniden girebilmişlerdir. Ancak halen tıp hizmetleri içerisinde cinsiyetçi rol dağılımı sürmektedir. Tıptaki işbölümü üzerine yapılan çalışmalar, kadınların düşük statü ve düşük ücretli alanlara yönlendirildiklerini, cinsiyetçi bir işbölümünün sürdüğünü göstermektedir. Kadınların, mutlak ve değişmez kılınan "kadın doğası"nın gerektirdiği ikincil rollere hapsedildiğini, bazı uzmanlık dallarına girebilme, yükselebileme ve üst yönetime gelebilme sürecinde cinsel ayrımcılığın yoğun olarak sürdüğünü kanıtlayan araştırmalar vardır. Gerek kadınlar lehine üretilen kavramların sağlık çalışanlarınca bilinmesi ve göz önünde tutulması, gerekse kadın sorunları kapsamında kadınlar lehine önlemler alınması sağlıkta hakkaniyetin gereklerindendir. Günümüz sağlıkta eşitlik politikaları kadınlara yönelik ayrımcılığın ortadan kaldırılması yanı sıra kadınlar lehine olumlu ayrımcılık prensibini gerektirmektedir.

Biyoetik konularına feminist perspektiften bakmak; cinsiyetle ilişkili savunmasızlığı ve özellikle de kadınların ve kız çocuklarının özel savunmasızlıklarını görmek ve bunun küreselleşmiş dünyanın öncelikleri arasında her zaman yer almış olduğunu idrak etmek ile başlar. Kadın ve kız çocuklarına biyotıp alanında her zaman özel ilgi gösterilmiştir.

Özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı konular, kadınların savunmasızlığının ekonomik, sosyokültürel, politik ve eğitsel, pek çok farklı etkene maruziyetine neden olmaktadır. Bir feminist biyoetik, ahlaki analizin kadınların örselenebilirliğine ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dikkat etmesi gerektirdiğini kabul eder. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı; zarar, eşitsizlik ve dezavantajlılık barındıran çok uzun bir kadınlık tarihinin mevcudiyeti, bu gerçeği göz ardı etmeye engeldir.

Kadının insan haklarının tam olarak sağlanması en temel koşulu, kadınların sağlığa ulaşma hakkından ve tanı/tedavi/araştırma hizmetlerinden en yüksek düzeyde, tam ve eşit olarak faydalanmalarını sağlamaktır. Kadın sağlığı biyopsikososyal faktörler yanı sıra yaşamın ekonomik, politik, sosyal boyutları tarafından da belirlenmektedir. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin doğurduğu sonuçların kadının sağlık hakkına yansması önemlidir.

Kadınlarla erkekler arasındaki gerçek eşitliğin sağlanabilmesi için, güç eşitsizliğini ortadan kaldırmaya yönelik kurumsal destek mekanizmalarını harekete geçirecek yasalara gereksinim vardır. Yani kadınların sağlık hizmetine ulaşımı, yenilikçi tedavilere ve teknolojiye ulaşımı önündeki görünen/görünmeyen engeller kaldırılmalıdır.

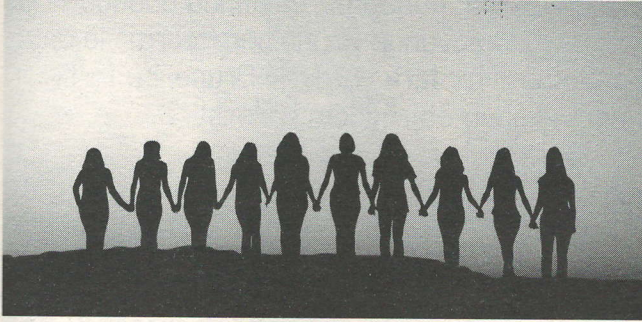

Diğer taraftan, ulusal/uluslararası kanunlar açısından, günümüzde artık kadınlar ile erkekler arasında cinsiyet ayrımına dayanan pek fazla yasal düzenleme kalmamıştır. Kanunlar önünde eşitlik; toplumsal koşullar, rollerden kaynaklı, kadınların örselenebilirliği ve savunmasızlığı ile çoğu zaman uygulanamaz olmaktadır. Diğer taraftan, herkese eşit muamele edilmesi, mevcut hukuk düzeninin eşitlik esasına dayandığının söylenmesi, eşitsizliğin görülmesini de güçleştirmektedir.

Söylemek istediğim; kanun koymada geleneksel biçimde eşitlikçi yaklaşım ve kanunların cinsiyet körü olması, kadınların dezavantajlarını ve örselenebilirliklerini ortadan kaldırmamaktadır, çünkü hukuk görünüşte cinsiyetsiz ve tarafsız formüle edildiği halde, yalnızca erkeklerin deneyimlerine göre biçimlenmektedir. Bu nedenle de cinsiyetler arası erk ilişkilerine dayalı yapılanma zeminindeki toplumsal yapı, soyut eşitlik standartları ve devletin ve yasaların tarafsızlığının beyan edilmesi, aslında kadınlar üzerindeki erkek egemenliğinin hu-

kuk yoluyla rasyonelleşmesine neden olmaktadır. Kuşkusuz bu durum sağlık hakkına ulaşım açısından da farklı değildir.

Kadının sağlık hakkı talebinin karşılanamamasında en önemli engel aslında toplumsal yapının kendisidir. Geleneksel ataerkil ön kabuller, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, kadınların sağlık hizmetlerine erişiminin önünde engel oluşturmaya devam etmektedir. Toplumsal algılardan kaynaklanan toplumsal cinsiyet rollerinin, kadınlar ve erkekler için farklı ancak kadınlar aleyhine getirdiği olumsuzluklar ve bu durumun kadınların sağlık hizmetlerine erişiminin önündeki engellerden biri olduğu bilinmektedir.

Kadın ve sağlık alanındaki bir diğer toplumsal cinsiyet meselesi sağlık sisteminin yapısı ve sağlık hizmetlerinin sunumunda yaşanmakta, sağlık hizmetlerinin sunumunda yaşanan bölgeler arası eşitsizlikler ve sağlık personelinin çoğu zaman toplumsal cinsiyet bakış açısına sahip olmaması kadınların sağlık hizmetlerine eşit erişiminin önünde bir başka engeli oluşturmaktadır.

Sağlık politikalarının toplumsal cinsiyete duyarlı hale getirilmesi, sağlık sorunlarının sadece doğurganlık döneminde değil, doğumundan ölümüne dek ele alınması ve hizmet sunanların toplumsal cinsiyet bakış açısına sahip olmaları önemlidir. Cinsiyete bağlı hariç tutma engelleri tamamen ortadan kalksa da, kadınların primer sağlık bakımı alamadıkları ve çocuk bakımı, hasta ve yaşlı bakımı gibi aile sorumlulukları yüzünden, ailenin bakıcıları ve çalışanları olarak (genellikle esnekliğe çok az olanak tanıyan "marjinal" işler) çoklu rolleri nedeniyle, sağlığa ulaşma hakkını elde edemedikleri gerçeği dikkate alınmalıdır.

Sınırlı tıbbi kaynakların kullanımında adalet, her zaman herkes için yalnızca benzer tedaviyi gerektirmez, belirli kişilerin belirli ihtiyaçları çerçevesinde, gerekli olduğunda farklı tedaviyi de gerektirir. Kişiden kişiye değişse de, kadınların üreme sağlığı dışındaki diğer sağlık gereksinimlerinin tanımlanması için bugüne kadar çok az şey yapılmıştır. Kadın sağlığı "ana-çocuk sağlığı" içerisinde değerlendirilmiştir, bu durum bile kendi başına kadına yönelik bir ayrımcılıktır. Benzer bir saptama yakın dönemlere kadar çocuklar ve geriatric yaş grubu için de yapılabilir. Çocukların ve yaşlıların ihtiyaçları için kısmen daha çok çalışma yapılmış olmakla birlikte, insanların "bakıp incelemekten"

neye ihtiyaç duyulduğunu bildiklerini sanmaları yüzünden sınırlı başarı sağlanmıştır.

Kaynaklar

- Hooks B. "Feminizm Herkes İçindir. Tutkulu Politika.. Bgst yayınları, İstanbul, 2012.
- Donovan J. Feminist Teori. İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Krieger N. Genders, sexes, and health: what are the connections—and why does it matter? *International Journal of Epidemiology* 2003;32:652.
- Berer M. "Why Reproductive Health and Rights: Because I Am a Woman" *Reproductive Health Matters*, 1997; 5(10), 16-20.
- World Health Organization. Women and Health. Geneva 2009 http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/44168/1/9789241563857_eng.pdf.
- Dresser, Rebecca. 1996. "What Bioethics Can Learn from the Women's Health Movement." In Susan M. Wolf, ed. 1996. *Feminism and Bioethics: Beyond Reproduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Holmes, Helen Bequaert and Laura M. Purdy, eds. 1992. *Feminist Perspectives in Medical Ethics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Tong, Rosemarie. 1997. *Feminist Approaches to Bioethics: Theoretical Reflections and Practical Applications*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Tong, Rosemarie, Gwen Anderson and Aida Santos, eds. 2000. *Globalizing Feminist Bioethics: Women's Health Concerns Worldwide*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Wolf, Susan M. ed. 1996. *Feminism and Bioethics: Beyond Reproduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Sherwin, Susan. 1992. *No Longer Patient: Feminist Ethics and Health Care*. Philadelphia: Temple University Press.
- BEAUVOIR, Simone de (1993) Kadın "İkinci Cins" Bağımsızlığa Doğru, (Çev. Bertan Onaran), Payel Yayınevi, İstanbul.
- GILLIGAN, Carol (1982) *In a Different Voice*, Harvard University Press, Cambridge.
- MEYERS, Diana T. (1987a) "The Socialized Individual and Individual Autonomy," *Women Moral Theory*, E. F. Kittay ve D. T. Meyer (Ed.), Rawnan & Littlefield Publishers, Inc., USA
- MEYERS, Diana T. (1987b) "Personal Autonomy and Paradox of Feminine Socialization," *Journal of Philosophy*, no. 84, pp. 619-28.
- Nüket ÖRNEK BÜKEN, İnsanın Örselenebilirliği/Savunmasızlığı ve Kişisel Bütünlüğüne Saygı İlkesi Temelinde Kadınlar, *Women in The Principle of Respect For Human Vulnerability and Personal Integrity*, Türkiye Klinikleri J Obstet Womens Health Dis Nurs-Special Topics 2018;4(1):1-11.